

ЕЛЕМЕНТИ СОЦІОЕКОНОМІЧНОЇ ТИПОЛОГІЇ МІСТ МИНУЛОГО

Філяк М.С. Елементи соціоекономічної типології міст минулого. У статті розглянуто невідповідність між очікуваним містоплануванням минулого та теперішнім станом таких поселень за методами реверсивного інжинірингу. У процесі розвитку дискурсу визначено три ключових типи міст минулого, що визначали соціоекономічну кластеризацію у минулих періодах. Проведено паралелі із соціальною сферою минулих та теперішніх міст та запропоновано низку індикаторів стійкості (неперервності, недискретності) розвитку.

Ключові слова: анклав, інсула, місто-капсула, рудник, стратегія, маркер.

Філяк М.С. Элементы социоэкономической типологии городов прошлого. В статье рассмотрено несоответствие между ожидаемым градостроительством прошлого и настоящим состоянием таких поселений по методам реверсивного инжиниринга. В процессе развития дискурса описаны три ключевых типа городов прошлого, определявших социоэкономическую кластеризацию в прошлых периодах. Проведены параллели с социальной сферой прошлых и современных городов и предложен ряд индикаторов устойчивости (непрерывности, недискретности) развития.

Ключевые слова: анклав, инсула, город-капсула, рудник, стратегия, маркер.

Filyak M.S. Elements of socioeconomic typology of the cities of the past. The article considers the discrepancy between the expected city planning of the past and the present state of such settlements by methods of reverse engineering. In the process of development of discourse, the author identifies three key types of old cities that determined the socioeconomic clustering of the past. The author carries out parallel with the social sphere of past and present cities and offers several indicators of sustainability (continuity, indivisibility) of development.

Key words: enclave, insula, capsule city, mine, strategy, marker.

Постановка проблеми. Якщо ми подивимося на спосіб побудови міст Середньовіччя і навіть античних (про це свідчать залишки інфраструктури міст стародавніх часів), то кидається у вічі дивна нелогічність. Відомо, що між Античністю та Середньовіччям у Європі були періоди невизначеності, «темних віків», які супроводжувалися набігами та спустошеннями. Загалом місто у Середньовіччя повинно було охороняти себе, своїх мешканців та свої кордони від зазіхань, у т. ч. вночі зачинялися міські мури. Однак невідповідність стану залишків очікуваній стратегії розвитку міста в минулому стало причиною необхідності подальшого дослідження на означену тему.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Попередні типологізації соціально-економічної сфери міст минулого були виконані, зокрема, Ф. Броделем, М. Вебером, М. Лукашевичем, Н. Аванесовою, О. Марченко, Л. Бакаловою, та багатьма іншими дослідниками. Дане дослідження відрізняється тим, що має географічну локалізацію щодо досліджуваної території та пропонує індикатори безперервного розвитку поселення як запобіжні та регулювальні інструменти.

Постановка завдання. Мета дослідження – визначити ключові типи міст минулого на території дослідження і сформулювати типові показники стійко-

сті соціально-економічного розвитку, придатні для сучасного використання у процесі урбанізації.

Виклад основних результатів. Якщо б узяти реконструкцію типового міського поселення за типом зворотного інжинірингу, але користуючись принципами логіки, то ми отримаємо на вході таке: 1. Необхідність вирішення продовольчої проблеми. 2. Необхідність захисту від раптових нападів та спустошень іншими кочовими чи сусідніми племенами. 3. Необхідність підтримки популяції свого населення, забезпечення відтворення. 4. Необхідність розвитку в продуманих межах та прагнення збільшення добробуту, акумуляції багатств. І хоча четверте твердження може видатися спірним, та й пріоритети перших трьох можна розставляти по-різному, але все ж якщо ми бачимо міста, то на місці давніх власників такого міста логічно було б: 1) не тіснитися на малій території, а створити систему оборони та комунікації через виносні форти-багарей та повітряні чи підземні ходи сполучення; 2) по центру, у найбільш захищеному місці на пагорбі або у прихованій галявині (залежно від рельєфу), розмістити системи життєзабезпечення, а саме теплиці¹, а також системи народження та відтворення популяції (щось типу «будинків матері та дитини», дитсадків та школи закритого типу для найздібніших дітей, у т. ч. еліти) і стратегічний склад життєзабезпечення; 3) торгові площадки під помірною охороною варто було би виносити в бік основної захищеної частини міста і там знаходилися би як «домашні», так і «приїж-

¹ Саме так, адже скло і метали знали вже у Давньому Римі, існували майстерні виробу з дерева та були вікна у будинках.

джі» торгівці, які були б обмежені регламентом ведення діяльності та обов'язковими відрахуваннями в бюджет міста на розвиток; 4) за додаткові кошти місто, що вже достатньо розбагатіло, купляло би землю у сусідніх племен і туди воно провело би захищену дорогу довжиною 1–2-годинного пішого переходу і там заснувало би таку ж колонію закритого типу.

Починаючи принаймні з Античності у Середньовіччі широко займалися видобутком копалин [1], і, отже, деякі тодішні міста матимуть, ймовірно, характер промислових площадок, які надійно охоронятимуться системою, описаною у п. 1. Отже, на кожній виносній батареї (форті) знадобляться високі башти для подання сповіщень, і, ймовірно, у нашій культурі це мало б глибокий відбиток.

А що ми спостерігаємо насправді? Візьмемо таке місто станом на початок ХХ ст.: 1) система оборони міста локальна, неякісна, хоча будівлі часто збудовані майстерно; 2) немає ні теплиць, ні шкіл та дитсадків для еліти, замість них – адмінбудівлі, суди, торгові площі і просто пусті площі; 3) немає жодних централізованих складів життєзабезпечення, а натомість кожне господарство тримає свій запас удома (його часом грабують і поширена міська побутова злочинність), а місто про продуктову безпеку мешканців не особливо дбає; 4) бруднуваті торгові площадки знаходяться у центрі міст, які, здається, вирішили стати торговими центрами без жодної уваги до безпеки та гігієни; 5) не видно явних ознак відділення у закриті поселення на придбаних нових землях, хоча хороші дороги з минулого існують. На місці, де б мали бути ці поселення, знаходяться примітивні «хутори» без захисту, планування та відтворення і з системою управління та з економікою дуже базового рівня. Ймовірно, колись таке поселення та й, певно, цілий просторовий кластер був спустошений, загинув і втратив свої визначальні соціо-економічні риси та переваги. Якщо він був добре розвинутий та укріплений, то навряд чи це сталося шляхом програшу війни іншому рівному конкурентові (сучасні локальні конфлікти показують складність просування в укріплену позиційну оборону), а радше у швидку зміну розстановки сил утрутилися природні сили зміни клімату. Для нас суттєво шляхом аналізу виділити низку індикаторів стійкості (неперервності, недискретності) розвитку, які стануть нам у нагоді в процесі урбанізації.

Звісно, ми не стрибнули одразу із Середньовіччя у Новий час. Був ще період Відродження, а потім імперський період, а вже потім промислова революція та капіталізм. Саме в імперські періоди міста позбавлялися самоврядності та їх ресурси перепрофілювалися для роботи на імперію. Їхні оборонні потужності руйнувалися, що спричинило серйозне падіння організації господарювання, яке відбулося

вслід за руйнуванням. Це могло статися у разі відтоку чи знищення старих, корінних мешканців та заселення міст новими мешканцями та влаштування нового устрою з новими функціями. У проміжні періоди історії сформувалося декілька типових моделей міст.

Капсульний тип міста – популярне явище нашої території аж до ХІХ ст. У містах капсульного типу підтримувалася власна суспільна ієрархія та власними силами вирішувалося питання відновлення. Місця у такому поселенні (навіть у приватних садибах) було розраховано на три-чотири покоління, існувала напівзамкнена система економіки, яка, втім, також користувалася зовнішніми землями, які могли бути у місті-капсулі у формі теплиць поза межами міста або у центрі на пагорбах. Оскільки навіть до третьої чверті ХІХ ст. – початку масового періоду промислового капіталізму – міста трималися у межах своїх середньовічних форм та розмірів, то можна визначити, що система капсул поколіннями працювала стало, надійно та міцно, аж до періоду соціальних буржуазних революцій у Європі. Потім міста почали розростатися через промислове піднесення та комерціалізацію економіки, перехід у наступний уклад, і міграцію із сіл. Раніше ж громадяни міста мали низку привілеїв, тоді як приміські жителі і навіть ті, що жили під міськими мурами, були в іншому економічному (мита) та правовому (інститут громадянства) статусах. Отже, капсула-місто було розраховане на три або чотири покоління жителів та могло бути заповненим за 60 років, якби не смертність. Господарство капсульного типу могло перерости у князівство та створити територіальний кластер, що вимагав періодичного особистого контролю з боку керівної ланки.

Тому стає більш зрозумілою мотивація не бути вигнаними з міста-капсули, мати законний статус і міське громадянство, а заради сталості ще й бути інтегрованими у цехи. Жити в місті-капсулі означало бути особливою людиною, відрізнитися від інших за його межами. Таке місто, як Львів, було у Середньовіччі комплексом «міні-міст капсульного типу», тобто анклавів. Його Площа Ринок – приклад співпраці етнічних та цехових анклавів. Можна припустити, що цей простір був організований як торгові ряди в період раннього Середньовіччя. Однак цей комплекс більше схожий на анклав оптових торгових складів і маленьких готелів для ділових партнерів із площею з доступом води, по центру якої розміщувалася локальна місцева ратуша-вежа, оточена будівлею суду з в'язницею у підвалах. Звичайно, у цій структурі був сенс спочатку, наприкінці «темних віків», як у фасувально-перевантажувальному пункті для великих торговців, а згодом там, на площі, королям і принцам з'явився сенс будувати палаци вже для політичного контролю міста. Якщо в регіоні баланс сил змінився, і ось, це місто вже не торгово-фасувальний анклав, а політичний, трохи укріплений, центр², що

² Можливо, воно було захоплене військами нового державного утворення або мирно перейшло під його протекторат у ході реформи територіального устрою. Десь на цій межі закінчилася одна епоха та почалася інша.

почав перерозподіляти додану вартість уже в епоху раннього бароко. Навколо цієї площі, як у таборі для переселенців, знаходилися анклав іудеїв, анклав німців, вулиця русинів, вулиця сербів, анклав вірмен. Усі вони, настільки різні, селилися, тим не менше, так близько один від одного вже у 1650-х роках. Це могло статися, якщо вони мали взаємну залежність та були змушені співіснувати³. *Індикатором стійкості розвитку для нас є міра врахування взаємної виробничої залежності різних соціальних груп та мешканців районів міста у ході його зростання. Хто збільшить, а хто зменшить свій дохід? Кому необхідно перепрофілюватися? Хто отримає перспективу майбутнього, а хто втратить її? Як це вплине на настрої у місті, на його соціальну стабільність?*

В анклавах члени церковних груп часто кооперувалися з військовими і торговцями у великій інсулі – центрі міста-капсули або анклаву, що може означати, що сусіди не вірили один одному і не було загальної системи захисту (крім обов'язку обороняти свої ділянки будинків і фортечних стін), але при цьому анклави дуже тіснилися і ніби вимушено співіснували подібно господарям торгових лотків на критому ринку. *Для нас індикатором стійкості розвитку є також гармонічність економіки частин міста на тлі зростання його добробуту. Чи думає багатша частина міста про біднішу частину та чи створює механізми забезпечення стабільності настроїв та позитивної мотивації у бідних, маргіналізованих кварталах?*

Популяція та населення міст-капсул – висока народжуваність та шалено висока смертність. Якщо поглянути на міста минулого (зокрема, доволі розвинуті міста Римської імперії, то ми отримуємо сумну та дивну картину відтворення населення. Зокрема, у доволі розвинутих містах лише 35% від населення доживало до 35 років та перетинало цей рубіж, щоб жити далі⁴. При цьому, ймовірно, показник уважався добрим, тому що в селах імперії лише близько 28% осіб переживало 35-річчя. Цю картину доповнює цифра про те, що понад 40% скелетів місцевих кладовищ міст імперії становлять скелети дітей віком до 10 років. Отже, 40% народжених у містах помирали до 10 років, а із залишку ще, оптимістично, 25% помирали у віці до 35 років.

³ У ті часи «анклавізація» була навіть більш розвиненою: часто церква-монастир із вежею і двором використовувалася як місцева ратуша, і навколо неї формувалися житлово-виробничі анклави, які були сусідами з іншими такими ж, займаючи площу в 1-2 кв. км, буквально через вулицю або укріплений вал. Часто анклави формувалися за релігійною ознакою, пов'язаною з національністю. Економіка такого міста і причини його зростання вказують на те, що це було це просто місто-ринок, а й місто-завод на тій самій площі та в межах укріплених стін.

⁴ Braudel [2] вказує на певну рівновагу в народжуваності та смертності раннього Середньовіччя, які балансували одне одного, підтримуючи рівень близько 40% у більш-менш стабільні роки.

⁵ Іншим виходом є забезпечення постійного притоку мігрантів у місто, але це доволі складно в ту епоху, коли національно-релігійна приналежність була ключовим фактором родової єдності. Втім, у наш час міграційний притік просто рятую ситуацією із забезпеченням міст трудовими ресурсами.

У селі, як показують результати цих досліджень, помирали дещо частіше, хоча харчування та стиль життя були, як пишуть, здоровішими. Таким чином, культуру минулого характеризувала надзвичайно висока ступінь дитячої та молодіжної смертності навіть у віці, коли організм уже являє собою сформовану людину, здатну вести самостійне життя.

Для нас це картина розбалансованого розвитку, в якій немає місця соціальній системі та цінності людського життя на мінімумі. Уявіть собі, що 65–70% народженого населення помирає у віці до 35 років. Для забезпечення рівня відтворення та росту населення, яке на вході становить 100 осіб, а через 35 років – лише 30 осіб, потрібно, щоб населення міста росло на рівні 110%, отримати на проміжних ділянках ріст у 200–300%. Вирішимо рівняння: якщо ми хочемо через 35 років отримати здорових 110 осіб, нам треба, щоб рівень відтворення становив близько 350%, щоб колись через 10–15 років від початку підрахунку населення становило 350% від того, у що воно перетворилося би без розмноження. Це означає, що для сім'ї з двох осіб треба народити двох дітей (тобто відтворити себе (100%) та ще 2,5* себе (це означає додатково п'ятеро дітей). Таким чином, ми отримуємо ситуацію, коли заміжні жінки мали б у середньому народити семеро дітей у суспільстві, де всі дорослі особи здатні до розмноження та паруються і живуть своїм стабільним життям. При цьому за умов зриву цих планових показників група почне вимирати вже через 30–40 років, тобто на очах лідера поселення воно буде вимирати, а лідери втрачатимуть владу і гроші. Звісно, все в суспільстві буде налаштоване так, щоб жінки постійно вагітніли та постійно народжували, а чоловіки їх забезпечували. Треба додати до суспільної структури частину представників андеграунду, асоціальних елементів, що становили подекуди до 15% великого міста, й отримуємо вже в середньому вісім «планових» вагітностей кожної сім'ї для того, щоб населення міста вижило. Крім того, збройні зіткнення були руйнівними для населення громади, бо відкидали її ще далі назад і не давали ефективно господарювати на території, а отже, цю територію посилено заселяли інші групи, витісняючи менш удалих⁵.

Чому ж населення в часи навіть Римської імперії на 2/3 не доживало до 35-річного віку, а селяни не доживали до цього віку на 4/5? Ймовірно, народи в ті часи так багато працювали і при цьому недостатньо харчувалися і лікувалися, й мала місце беззастережна трудова експлуатація – майже без огляду на стан здоров'я. Якщо у XX ст. вже була розвинута система лікування і було вигідніше вилікувати робітника, ніж дозволити йому вмерти у середньому віці, то в ті «античні» часи так не вважали, і люди вмирали тоді, коли вони, досягнувши середнього віку, вже не були готові так важко працювати, як у молодості, і хотіли би працювати наполовину менше за ті ж гроші або більші. І тут

вони стикалися з неможливістю це робити і гинули від навантажень, які їм у молодості були прийнятними, а в середньому віці просто вбивали їхнє здоров'я. На роботу натомість йшов старший син голови сім'ї⁶.

Для нас цей сумний факт стане діагностичним маркером стійкості розвитку: який саме баланс «внесків та вигоди» певне місто пропонує зараз його мешканцеві? Чи мешканець у місті бачить нішу – альтернативу важкій праці і чи можливо в такому місті уникнути долі тих, хто важко працює все життя, зношуючи організм? Якщо в місті немає розвинутих ніш для життєвого шляху тих, хто хоче зберігати баланс між роботою та особистим життям, то воно втратить цінний соціальний капітал із числа тих, хто міг би там залишитися.

Далі, оскільки на міських кладовищах Античної доби понад 50% скелетів є дітьми до 10 років [4], то ми можемо уявити, якими жорсткими були умови їхнього життя. Чи це не свідчить для нашої ментальності про безвідповідальність щодо дітей, а також і про те, що діти з дитинства виснажливо працювали на виробництвах у давніх містах? *Тому ми сформулюємо корисне нам діагностичне запитання сталості розвитку: як ставлення до дітей у міських анклавах та субкультурах конкретного поселення сприяє їхньому здоров'ю та розвитку, а яке, навпаки, пригнічує дітей та створює бажання втекти із цього міста?*

Основні економічні типи міських поселень Нового часу. Вивчаючи економічні процеси в історії мікрорегіонів та їх взаємну залежність, просунемося від Середньовіччя і «міст-капсул» далі, у ранню імперську епоху, а саме в період з кінця XVIII до другої третини XIX ст. Міста ми можемо виділити особливих економічних типів.

Місто – перевалочна база. Головні господарі бізнесу і ресурсів у маленьких містах були прагматичними і достатньо жорсткими людьми, тому, якщо вони будували собі у віддаленому селі гарний палац, то це було зовсім не для того, щоб потішити самолюбство, а передусім тому, що це поселення як перевалочна база давала достатньо прибутку для цього і вони самі представляли в тому місці вищу владу, доволі автономну від центральної адміністрації. Наприклад, у маленькому місті Сколе Львівської області, який, як нам кажуть, жив первинним лісовим промислом, ми знаходимо палац в австро-угорському стилі в хорошому стані. Його тодішня вартість – нереальна для бізнесу, бо навіть для венчурної «Галицької Каліфорнії» в Бориславі було вигідно будувати дерев'яні садиби на головній вулиці міста, але не палаци. Або це мегаінвестиція імперії в статус для своїх «контролерів лісу», або це вкладення швидких грошей місцевого корін-

ного сімейного бізнесу «господарів міста». Поруч із ним – надійні склади періоду пізньої імперії. Але для дешевої сосни нераціонально будувати такі надійні будови. Ці склади – для цінного, можливо, стратегічного матеріалу, на перевантаженні або фасуванні якого й стояло це містечко, і саме це робило можливим будівництво палацу. З іншого боку, палац тут лише один, тобто влада в місті була централізованою. Таке місто не сплановане для життя: це приватні будинки причетних до промислу: біля центральної дороги, біля залізничної лінії і біля складів із палацом. Таким чином, ми спостерігаємо тут місто – станцію накопичення цінної сировини та її перевантаження. Палац розташований біля дороги, щоб контролювати всі дрібні потоки транспорту, і спланований напоказ, зі сквериком, а не захований у горах. Палац розрахований на відвідування головної влади середнім, не надто широким колом пов'язаних у спільний бізнес осіб та їхніх сімей, а також на показово-статусні, але не дуже пишні заходи, покликані показати й підтвердити владу його господаря. Оскільки в Сколе немає казарм того періоду або взагалі будь-якої військової частини, отже, залучене в бізнес населення самостійно охороняло свій товар, тому несло свого роду кругову поруку за його збереження, тобто вони визнавали владу «господаря міста», і він ділився з ними можливістю заробітку. Цих людей було небагато, тому містечко – перевалочна база не розрослося, а існуючі сім'ї в бізнесі трималися за свою частку і не впускали чужих. *Цей приклад дає нам цікавий маркер: наскільки швидко мале патріархальне місто може занепасти, якщо розірвався ланцюг основного сімейно-кланового бізнесу? Чи існує у міста стратегія соціально-економічного відновлення на такі випадки, і, зокрема, чи акумульовано ресурси для самостійного відновлення соціального капіталу?*

Місто – масовий рудник із централізованим контролем. У іншому прикладі – у місті Хуст Закарпатської області, в якому вже 150 років тому була розвинена гірська, будівельна промисловість – ви помітите відсутність маленьких палаців – садиб місцевих феодалів, але там є центральний замок, який контролював ще до першої третини XX ст. основні промисли. Там промисловість збереглася й досі, але порівняно з її очікуваними доходами населення не показує ознак високого добробуту. Це виявляється звичка ховати ознаки добробуту. З іншого боку, один замок на горі міг контролювати все місто й усі основні промисли: у Хусті, власне, є сліди перебування військових формувань, і, отже, тут бізнес тримався силою і регламентацією, тому місто формалізувалося і дещо зросло. Потім, під час Другої світової війни, промисловики і робітники, що були узалежнені від господарів замку, розібрали його фактично з метою знищення, а для нової влади розповіли про гніт шляхти над простим народом. Тому вони отримали за часів СРСР деякі свободи і могли

⁶ Середньовічні анклавні були колись радше виробничими цехами, ніж торговими центрами, і це належно співвідноситься з низькою очікуваною тривалістю життя їхніх мешканців.

спокійніше, ніж раніше, частину доходу залишати собі. Оскільки це місто є вже розробленим рудником, а пізніше – територією промивання породи, то, схоже, що ще 150–170 років тому безліч небагатих старателів середньої кваліфікації працювало тут на користь центрального замку, промиваючи породу для отримання більш цінної сировини і попутно відкидаючи менш прибуткову будівельну сировину – камені, щебінь, пісок та сировину – для виробництва цементних сумішей. Оскільки цінний продукт залягав неглибоко, необхідно було багато людей, щоб його шукати та промивати, і багато військових для контролю старателів. *Для цього прикладу хорошим буде показник децентралізації влади: що станеться, якщо головний бізнес міста раптово виснажитья і його власники підуть? Як містоутворювальне підприємство визначає життя мешканців і чи місто має інші, резервні стратегії для свого розвитку?*

Військові бази імперій для контролю економіки та еліт великих старих міст. Схоже «військове» питання можна задати й щодо Львова. Дивно бачити там стільки військових на початку XIX ст.⁷, притому, що казарм у той час Австрійська імперія не будувала, а розміщувала військових на постій. У місті має бути щось дуже цінне, щоб це охороняло понад 30 тис. військових. Можна припустити, що це були запаси металів і цінностей для транспортування у формі щорічного податку, який територія платила імперії, і військові супроводжували як збір, так і транспортування цього грошово-натурного вантажу. Війська концентруються у фортах і переважно виконують поліцейські, супровідні функції, а також охороняють порядок на видобувних виробництвах і наглядають за працівниками на цінних промислах. Ці військові формування перебували у фортах типу м. Жовква Львівської області на відстані декількагодинного переходу від виробництв, щоб оперативно реагувати на великі позаштатні ситуації. Іншою метою мілітаризованості старих міст був повсюдний контроль зовнішніми військами місцевих еліт і кланових структур, хоча б шляхом побудови укріплених фортив на пагорбах для артилерійського контролю міста у разі виникнення локальних повстань. Подібні функції, судячи з озброєння і тактики дій, були притаманні й римським військам на колонізованих територіях. *Показником стійкості розвитку є «запобіжний маркер» – чи все ще потрібно тримати у місті так багато військових?*

Чи можна утримати прийнятні показники прибутковості території шляхом деконцентрації владних повноважень?

Висновки. Структури управління територією переймали і тактику, і стратегію утримання й розвитку територій одне в одного. При цьому вони періодично освоювали нові території, нові рудники і періодично знаходили там також місцеві еліти в занепаді, економіку – у стані первинної безгосподарності й буквально напівдикі, малограмотне, майже не писемне місцеве населення. Виходом для запобігання розвитку такої ситуації є розроблення стратегій відновлення і, зокрема, акумуляція містом ресурсів для самостійного відновлення культурного, освітнього, трудового капіталу.

Для регулювання процесів розвитку ми помічаємо, що щось тримало групи в межах їхніх поселень та визначало, зокрема, пріоритет розмноження заради підтримки кількості групи на рівні, принаймні достатньому для господарювання на даній території. При цьому рівень медицини та смертності у місцевих мешканців трималися довгий час, принаймні п'ять поколінь, на однаковому рівні, без суттєвих проривів. Разом із цим у містах (часто засніжених та гірських) розвивалися гірничі, зброярські, обробні технології, що дало змогу в такій незвичній ситуації вийти на якісно вищий технологічний рівень порівняно з південнішими сільськогосподарськими чи торговими поселеннями. У таких промислових містах цілеспрямовано акумулювалися та зберігалися запаси, яких вистачало у т. ч. на розвиток.

Згадувана нами ситуація з високою дитячою смертністю давніх міст існувала як в античні часи, так і на території Російської імперії [5]. Це знову показує нам, що між суспільством навіть першої половини XIX ст. і нашим – прірва як у цінностях, так і в умовах життя, і що їхні приклади та досвід для нас часто не прийнятні, однак між схожими імперськими суспільствами минулого більше спільного, ніж між ними та нами. Розуміння логіки минулого часу приходить нашій культурі лише для часу після відміни рабства у XIX ст. і вже у період існування «зрілих» європейських імперій. Можливо, нам вони зрозуміліші тому, що імперії залишили нам усе ж краще задокументовану історію організації суспільно-господарського ладу у поселеннях, що їм дісталися від минулого ладу та які ними були реорганізовані.

Список літератури:

1. Acemoglu, Daron. Why nations fail: the origins of power, prosperity and poverty. London: New York: Profile; Crown Publishers, 2012.
2. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст. Т. 1. Структура повсякденності: можливе і неможливе. К.: Основи, 1995. – 543 с.
3. Аркаим: Исследования. Поиски. Открытия. Сборник научно-популярных статей / Сост. Н.О. Иванова. Челябинск: Каменный пояс, 1995. – 223 с.
4. Урланис Б.Ц. Избранное. Историческая демография. М., 1985.
5. Доливо-Добровольский А.В., Харламова Н.О. Санкт-Петербург: Хроника трех столетий. СПб.: Neva, 2003.

⁷ Близько 35 тис. військових проти 30 тис. цивільного населення наприкінці періоду Наполеонівських війн.